

AVTORJI IN KNJIGE

Noč do jutra Branka Hofmana: struktura in pomen romana, ki je bil napisan za naše odrešenje

Gino
Brazzoduro

Letos spomladi je v Pisi nepričakovano umrl eden velikih prijateljev slovenske literature, Gino Brazzoduro. Ni dočakal veselja, da bi lahko v Milanu, kot se je zdaj zgodilo v njegovi odsotnosti, predstavil svoj prevod reprezentativnega izbora iz Kosovelove poezije. Brazzoduro se je kdaj pa kdaj oglasil tudi v Sodobnosti, tako rekoč stalen sodelavec je bil v Primorskih srečanjih in tržaškem Mostu. Za slovensko

literaturo ga je pridobila in ga, kot že tudi Arnalda Bressana, popeljala skozi svojo »prvo« jazykovno in umetnostno šolo Jolka Milič. V zapuščini, ki jo je v Trst posredovala pesnikova vdova, je bil tudi esej o romanu Noč do jutra Branka Hofmana, ki dobiva s pričujočo objavo v Sodobnosti dvojno vlogo: z njim se oddolžujemo spominu Gina Brazzodura, resnično velikega prijatelja slovenske literature, hkrati pa predstavljamo esej, ki je po našem mnenju med najbolj tenkočutnimi, kar jih je bilo pri nas in v tujini napisanih ob Hofmanovem romanu Noč do jutra, ki očitno, sodeč tudi po tem, kar je o njem in ob njem napisal Gino Brazzoduro, ni le slovenski tekst.

Ur.

Ta knjiga se ponuja bralcu kot velika tolstojevskaja freska. V njej je namreč zaznaven veliki piš zgodovine, ki s svojo imanenco določa usodo posameznikov, pa čeprav se tega ne zavedajo. Razkriva nam pa tudi nasprotno, in sicer: neznan, neopazen, molekularni vpliv vsakega posameznika na »veliko« kolektivno zgodovino. Zgodovinska izkušnja našega stoletja je zaznamovala dežele Vzhodne Evrope v globini, marsikdaj tragično. Mogoče se tega tako imenovani »Zahod« ne zaveda dovolj: zaverovan je v svojo lastno blaginjo, zadovoljen s svojim bogastvom, ponosen na svoje dosežke, zato ne čuti potrebe, da bi dovolj pozorno preučil dogodke, ki so tako bridko zaznamovali zgodovino dežel Vzhodne Evrope, denimo vsaj od leta 1918. Ta nepozornost mogoče skriva tudi občutek krivde (pomislimo samo na izdajstvo iz tridesetih let in na vse, kar je temu sledilo).

Ta knjiga uperja oster žarek luči na neznan, skrit kotic slovenske zemlje in na doživetja peščice njenih prebivalcev. In v hipu, kot pod močnim povečevalnim steklom, nam dogodki iz vsakdanje črne kronike – to je prava detektivka! – in dramatična osebna doživetja razkrijejo sledove naše polpretekle zgodovine. V njih razberemo neposreden odsev »velike« zgodovine, prav tako kot lahko zasledimo v življenju skupine preživelih potresencev pravo silo in uničevalno moč potresa, ki je razdejal deželo. Taka je velika izkušnja vzhodnoevropskih narodov. To izkušnjo so doživeli

tudi za nas, raztresene, površne in nekoliko domišljave prebivalce Zahoda, ki postaja iz dneva v dan bolj odtujen sam sebi.

Dovršeno zgrajeni in dobro utečeni mehanizem te »detektivke« je v resnici samo struktura, priložnost – ali izgovor – za uvedbo drugega »primera«, o katerem se – sočasno – išče resnica. Osnovna tematika romana je prav ta drugi primer: splošna kriza našega izmučenega in brezizhodnega veka, kriza sistemov, ki so skušali utelesiti v človeški realnosti sanje socializma.

Tkivo in kvaliteta teh strani – to moramo poudariti takoj na začetku – nam potrujeta, da je Branko Hofman ne samo resnično velik pisatelj, temveč celovit človek, ki v trdni in vedno popolnoma obvladani epski obliki svojega pisanja izraža prav tako redno moralno zavest in živo občutljivost ter prenikavo razumevanje človeškega dogajanja. Na teh straneh se kaže njegova globoka domačnost z bistvom evropske kulture, ki pa vendar nikdar ne zastre njegovega slovenstva, saj ne ponižuje pripadnosti k pravi tradiciji (omenimo naj samo mimogrede jasne sledove Kosovela, predvsem ob tematiki vezi z zemljo in ločitve od nje, in še Kocbeka, npr. ob ponavljajočem se izrazu »začaranega kroga«).

A čas je, da v skopih obrisih podamo bistvene točke detektivke. Dogajanje, kot nam pove naslov, poteka neke noči v začetku poletja, na oddaljenem štajerskem podeželju, in sicer v šestdesetih letih. V skednju kmečke hiše soded najde obešeno Minko, devetnajstletno dekle, ki je tam živel s starši. Sosed Jože – bivši partizan, zdaj razočaran in obupan – ima gostilno z ženo Marijo. Z njima je njegov brat Peter, tudi bivši partizan, ki brezciljno životari, saj ga je uničila strahotna izkušnja osemletne deportacije na Goli otok zaradi krivične obtožbe izdajstva leta 1948, po jugoslovanskem izstopu iz kominforma in dramatični obsodbi stalinizma, ki je temu sledila. Nekaj ur po najdbi dekletovega trupla pridejo na kraj preiskovalne sodne in policijske oblasti. Inšpektor Vajda, uravnovešen in sposoben človek, začne takoj zasliševati starše umrlega dekleta: mati je seksuofobična tercijalka, oče pa je dobričina, pod ženino copato, premehak. Prispe tudi preiskovalni sodnik Kovač, ki je bil leta 1948 zahrbtnen mučitelj ter inkvizitor v montiranih procesih z represivnim in ustrahovalnim namenom proti pravim ali domnevnim stalinistom. V njegove kremplje je takrat padel tudi Peter: oba se v hipu prepoznata, medtem ko je Jože zaslišan kot priča najdenega trupla. Po aluzivnem in prefinjenem besednem dvoboju ju napetost, ki je nastala v njiju zaradi obnavljanja spominov, privede do pretepa, ki, vsaj simbolično, obračuna s preteklostjo.

Medtem je Vajda pretehtal vsa pričevanja in ovrednotil okoliščine ter prišel do sklepa, ki so ga potrdili rezultati laboratorijskih izvidov in meritev: ni bilo posilstva in umora – kot je nesrečna Minka želela prikazati –, ampak samomor. Dejanju obupa je zelo verjetno botrovala represivna tesnoba, ki jo je morila doma. Vendar pa ne bo nikomur dano, da bi pojasnil skrivnost in našel razlog za to. Vajda postavi nekaj možnih hipotez. Zjutraj preiskovalci odidejo. Tudi Peter je po svoje rešil svoj primer, zaradi katerega je bil neke vrste talec, zaprt v ječi inercije in apatije, osamljen v hribovskem naselju, kljub svoji intelektualni preteklosti. Saj se odloči, da bo spremljal brata, ki gre v mesto po vsakdanjih opravkih: tudi njemu se obeta, zdaj ko je dosegel notranjo jasnost, sprava z življenjem in predvsem s samim seboj.

Bralec se bo upravičeno spraševal, ali je mogoče kakšna zveza med tistim posebnim policijskim primerom, ki predstavlja ogrožje romana, in

med pripovednim jedrom, ki ga podajata dramatična Petrova izkušnja in njegov spopad s Kovačem. Dozdeva se nam, da prav tiste vrste samomora in tistega izmišljenega posilstva ni avtor izbral naključno, marveč da sestavlja neko vrsto popolnoma funkcionalnega kontrapunkta. Prej smo omenili veliko fresko, zdaj se čutimo upravičeni, da izrazimo še drugačno primerjavo: tokrat s partituro simfonije, osnovane na antagonizmu – prepletanju dveh tem, posutih z manjšimi melodijami. V tej subtilni igri odbojev in povezav, celo metafor, med dvema velikima tematikama, je – ne najmanj pomembna – formalna vrednost dela. Ta oblika se popolnoma prilega vsebini, jo podčrtuje in predstavlja z veliko silovitostjo.

Poglejmo torej, kdo je Kovač. To je predstavnik sistema lažnih vrednot, za katerega »je... vsaka omahljivost izdaja, kdor dvomi, je stopil na sovražnikovo stran, za sovražnike pa ni usmiljenja.« Ta sistem »je v človekovih dilemah videl politično zaplotništvo.« In Kovač v svojem intimnem obračunu lahko igra na dobre karte v svoje opravičilo: prav gotovo si zla ni izmislil on, saj obstaja od Kajna dalje. Na iste karte so igrale v preteklosti inkvizicije vseh časov in vseh krajev, vedno so se opravičevale z razlogi skrajne nevarnosti, v imenu vseh oblasti, vseh ideologij, včasih jih je celo spremljal usodni vzklík »to je božja volja«. Saj so nešteti Kovači, konec koncev, samo produkt perverznega in diaboličnega binarnega logičnega sistema, ki človeka stre v strahotnem primežu gole, neizbežne dileme brez alternativ. Neizogiben je izhod v dogmo in »nasilje... ni v bistvu nič drugega kot fizična oblika dogme.« Dogma lahko vsili tudi pravilne teze ali rešitve – nedvomno je bil upravičen protistalinistični upor Jugoslavije, saj to pomeni nič manjšo zaslugο od medvojne partizanščine. Vendar je glavno neke drugje: resnica nekaj pomeni samo, če je samoodločba, če je težka, a zavestna izbira, kot če je »iz gosenice... sprhotal pisan metulj« po naravni, ne vsiljeni metamorfozi.

Peter se je uprl Kovačevim razlagam samo iz prvobitne samoobrambe osebnega ponosa, ne da bi bil skušal kakorkoli poglobiti zasliševalčve trditve. Zanj je bil prvenstven problem vztrajen upor za potrditev samega sebe, svoje identitete, vztrajno odklanjati podpis pod priznanje, upor silovitosti mučenja, izolacije, rušenja njegove človečnosti, in pri tem ne pasti v mikavno in zahrbtno past, zaigrati vlogo »izgubljenega sina«, češ da bo partija velikodušno opravičila in odpustila...

Nekatere strani bi bilo treba citirati v celoti. Take so npr. tiste, v katerih se Peter spominja svojega bivanja v Parizu. Tam je spoznal, da »ne deluje moč socialne, temveč strpnostne kohezije. Ti v množici tujev.« Tam se je prepričal, da »ni nobena ideja ekskluzivna oblika zveličanja ali pogubljenja, temveč samo eden od mogočih pogledov na stvari... da je skepsa intelektualna vrednota in ne omahljivost.« »Pariz« se Peter spominja še naprej, »je mojim idolom slekel gala uniforme in jih odel v preprosto človečnost.« Njegov kulturni ambient mu je dal »skepso do vseh zveličavnih resnic... poučil, da je treba stopiti na prste evangelistom, ki pridigajo, kako velja v imenu splošnih interesov človeško razvrednotiti sebe.«

Prav tako bi morali v celoti citirati stran, kjer beremo Vajdova razmišljanja po zaslišanju Minkine matere: starka mu je razkrila vso sušo in trdoto svoje duše. Inšpektor ima pred seboj nepristopno žensko, zaprto v obsedenost in malenkostnost svojega verskega fanatizma, ki si je zadala poslanstvo, da reši duše svojih otrok, za katere »je pred bogom odgovorna«. A Tonček, ki je bil namenjen za semenišče, se je uprl in šel

v mesto, kjer je izgubil vero in pretrgal vsak odnos z materjo. Minko, ki je šla v mesto za prodajalko, je mati poklicala nazaj in jo zadržala doma, mogoče z namenom, da postane nuna. Med zaslišanjem pride na dan tudi njena bolesta seksuofobija, njen zakonski odnos, ki je brez vsakega veselja, opravičen samo v prokreaciji in zadovoljevanju moža »zaradi ljubega miru in da bi ne bilo greha drugod.« V svoji ozki in nerazumljivi moralni neelastičnosti vidi ženska greh in pogubljenje že v mestu kot takem: ... »v mestu je lažje življenje« in, se ve, »lahke poti ne vodijo k zveličanju.« Torej nujno in vsiljeno zveličanje – ne ljubezen, človeško razumevanje, nežnost. Vendar pogledajmo nekaj stavkov iz inšpektorjevega notranjega monologa.

»Dvomnost o dokončnem (je) osnovno gibalo zgodovine ... praelicila človekove individualnosti.« To pa velja za vse velike duhove zgodovine, umetnosti, znanosti, religije. »Nobeden od njih ni velik zaradi zaslug, ki mu jih človeštvo pripisuje, temveč zaradi ... poguma, ker se je uprl vsemu dotlej veljavnemu in se odločil za iskanje svoje resnice.«

Če že moramo katerega od teh grajati, ga gotovo ne bomo zaradi morebitnih napak, ampak ker je podlegel nečimrnosti, »da bi svoja nova spoznanja povzdignil nad vsa druga« in jim pripisal ekskluzivno in definitivno odrediščno moč. »Vse vojne in vse naravne nezgode skupaj niso povzročile v zgodovini človeštva pol toliko zla kot ena sama dogma.« Zato »vsaka oblast, ki ne goji in ne spodbuja herezije duha, (je) le ena od mnogih oblik diktature.«

Če misli citiramo tako, odrezane od zgoščene vsebine romana, se nam bodo mogoče zdele abstraktne izjave načel bleščečega iluminista. A bralec jih sreča v kmečki hiši, v gostilni, sredi življenja, med strastmi in čustvi, med vrlinami in napakami pravih ljudi, ki živijo in trpijo razdvojeni med dobrim in zlom kot med Scilo in Karibdo.

Tako, zdaj imamo mogoče zadostne elemente za razumevanje povezave med strukturo »detektivke« in »zgodovinsko-političnim« ali, bolje, antropološkim oziroma, bolj preprosto, človeškim elementom. V nekem smislu pomeni Minkina mati za samomor zavrite in utesnjene hčere isto kot avtoritarna in represivna družba stalinističnega kova za Kovačevo vezanost, afazijo in duhovno atrofijo. Iz njegove sive preteklosti nam kot dokaz prihajajo na dan scefrani spomini, ki pričajo o njegovem človeškem porazu: njegova banalna pustolovščina s Tatjano, njegova topa neobčutljivost v odnosu z Lili, njegovo malodane posilstvo, nerodno in roboto dejanje, spočeto bolj iz potrebe po afirmaciji kot iz pravega čutnega prekipevanja ali iz želje po užitku. Zasluži si strogi prezir užaljenega dekleta: »V tebi je nekaj ... nekaj umazanega ... strašnega.« Nekaj drugega pa je vse prej kot banalno razmerje, ki ga ima Vajda z Ano, problematično figuro očarljive ženske, razdvojene intelektualke, ki jo on zna spoštovati.

Ne moremo mimo čudovitih strani, v katerih je opisan odnos Vajde do lastne matere; medtem ko inšpektor zaslišuje Minkino mater, primerja v mislih njene suhe, neusmiljene in trde odgovore z odgovori, ki bi jih utegnila dati njegova mati, saj je bila vedno polna nežnosti, razumevanja in ljubezni.

Obe strukturi se torej podpirata in medsebojno vplivata, mi pa lahko razvrstimo te emblematične figure v dva nasprotujoča si tabora. V pozitivnega postavimo posrečen Vajdov odnos do lastne matere ter odnos med njim in žensko na splošno, kot simbolom življenja. Celotni odnos do Minkine matere, v kateri skuša konec koncev najti, kolikor mu je mogoče, razloge za

človeško razumevanje in solidarnost, saj prepozna v njej strahotno pomanjkanje topline in čustva, kar jo je privedlo do usodne duhovne omrtvelosti in izolacije, ne da bi jo mogla poplačati niti njena popolna predanost veri. Poleg Petra lahko uvrstimo med pozitivne like tudi Jožeta in Marijo, kljub njunim napakam. V negativni tabor moramo postaviti odnos med Minko in materjo in, kot posledico, tudi Minkin zgrešeni odnos do same sebe in do življenja, saj jo je to privedlo do samoučičenja. Vendar pa moramo postaviti na negativno stran tehtnice predvsem družbo – avtoritarno in represivno mater, ki je rodila svoje Kovače, nezmožne avtentičnega in živega odnosa do človeške stvarnosti.

Zdi se nam, da se tako enačba izide in da jasno izstopa preplet obeh glavnih zgodb v romanu, detektivke in zgodbe s človeško-politično vsebino.

A na straneh romana zaživijo tudi druge tematike. Spomnili se bomo tu samo najpomembnejših, ki so kot dragocene niti v tkivu dela.

Vzemimo kot primer družbeni izvor protagonistov, njihov pozni prihod v mesto ter ločitev od večstoletne kmečke tradicije. (V tem pogledu hočem poudariti čudovite opise kmečkih prostorov, notranjosti hiš, polj, orodja na dvorišču, živine itd.) Tudi tu najdemo stik med osnovnima tematikama knjige. Na eni strani imamo ostro regresivno zaprtost Minkine matere, na drugi strani pa Vajdovo vedenje ob spominu na svoj trdi kmečki izvor, na očeta, ki je zgubil zemljo in šel celo v zapor. Mogoče mu prav spomin na svoj odhod iz tistega sveta (»Od vsake stvari slovo. Tiho, pri mizi. Stvari pa te niso zapustile. Odšle so s teboj, te grele, mladile spomin. Dolgo.«: zdi se Kosovelova proza) pomaga, da si z lahkoto predstavlja Tončkov uporni odhod zdoma, da zbeži pred dušičim materinim varstvom in gre v mesto, kjer si bo ustvaril lastno življenje: »Vonj sena ga spremlja . . . čuti korake, ki hodijo skozi njega, potok je mrzel, spomin nanj mu bo dolgo tešil žejo.« Osvobajajoči odhod v mesto, neznani prihodnosti naproti, ni niti malo mitiziran, temveč prikazan kot nujen prehod v rasti, prosti določitvi lastne odgovornosti do življenja, zato da lahko iz gosenice zraste metulj. Svobodno.

Tudi Peter je preстал to fazo, dokler ni njegovega življenja strl peklenški stroj, ki si je domišljal, da ga vzgaja v imenu resnice, določene od zgoraj za njegovo zveličanje. Mogoče so med najlepšimi stranmi tiste, v katerih je opisano Petrovo zavestno zorenje, ko se mu predstavljajo prve izbire; vse to se povezuje z njegovo prvo resnično ljubezensko izkušnjo, ki je neponovljiva v svoji poetičnosti, a tudi v svojem razočaranju. To je zelo delikaten prehod, ki se začne s »kozmičnim čutenjem«, ko je zavest še nediferencirana, še brez občutka za čas, ko živi še »v maternici pričakovanja . . . (kot) nekakšen embrio.« Iz tega prajživljenja, v katerem še občuti enotnost jaza z ne-jazom, preide v pridobitev časovne dimenzije, bežnosti vsake posesti, razlikovanja med seboj in drugimi »jazi« ter izkusi razdvojenost in ločitev. Takrat tudi odkrije nezadostnost ljubezenskega razmerja in erotične ekstaze: . . . »je bilo premalo . . . preveč naključno . . . enoizrazno, ponavljajoče se.« To je »odhod iz raja.« »Ta zaprti krog v dvoje je postajal »samoučičevalen«, zato se je pokazala nujnost izhoda iz aminijske vrečice, ki ga je varovala, nujnost vstopa v svet za spopad z realnostjo in boj za njeno spreminjanje: šele takrat so Petru »zrasle peruti«.

Tudi partizanščina je bila priložnost za rast, ker je bila sad svobodne izbire: po požigu doma in odhodu v hosto med borce je doživel Peter novo izkušnjo, bilo je, kot da je »stopil . . . iz sebe in hkrati ohranil svoj jaz.

»Peter brez retorike razmišlja o življenju v tistih štirih letih partizanščine: v njej se je tako rekoč spontano uresničevalo ravnotežje med individualnimi razlikami in med kolektivno zavestjo, ne da bi bila pri tem trpela ali bila zatrta posameznikova osebnost; mogoče je prav to ravnotežje, doseženo spontano in brez nasilja, dajalo občutek notranje sreče tudi v težavah in v stalni nevarnosti za življenje.

Tudi za Jožeta, pa čeprav na nižji ravni intelektualne zavesti, je izkušnja partizanščine ostala nekaj pozitivnega: ko posluša retorični in konvencionalni Kovačev govor, se ne dela junaka ali žrtve, niti si ne lasti posebnih zaslug zaradi svoje izbire in zaradi svojega sodelovanja v boju, ki je bil zanj preprosto nekaj naravnega, spontanega, neideološkega. Po drugi strani je prav Kovač tisti, ki dolži »današnjo mladino«, da ni znala biti kos tako svetlim vzorom, tako vzvišenim idealom, da se ne zna boriti za plemenite cilje, kot so to delali njeni očetje. Nasprotno, današnja mladina zavrača vzore, ki jim jih predlagajo. Prav, »in kdo je vzgajal to našo mladino?« vpraša izzivalno Jože. Zakaj je danes ta mladina taka? Lahki in preveč preprosti moralistični razlogi, ki jih navaja Kovač, ne razložijo nič: take visokodoneče in napihnjene fraze so za Jožeta kaj kmalu postale »preozka obleka«, ki jo je zavrgel in ostal nag. Zdaj je vrsta na Jožetu, da nadaljuje z obtožbami. Mladi niso ne slabši ne drugačni od svojih staršev, ko so imeli njihova leta. Stvar je ta, da odločno zavračajo tog in vnaprej pripravljen sistem vrednot, ki jim je vsiljen od zgoraj kot edino veljavno, ki pa sploh ne upošteva dejanske izkušnje in specifičnih zahtev mladih. Vnovič se torej znajdemo pred problemom svobodne rasti in odgovornega samoodločanja. Poleg tega so mladi prav kmalu odkrili nedoslednost in hinavščino, ki ne moreta skriti pokvarjenosti, malenkostnosti in neizpolnjevanja tistih vrednot, ki jih starejši razglašajo in razkazujejo z dokaj sumljivim zanosom. Prav zaradi tega nastajajo pri mladih čustva razočaranja, odčaranosti in ihtave desakralizacije, to se pa spreminja v nejevernost, v porogljivost, v odpor in celo v nihilistično samouničevalnost. Zavrnitev življenja postaja marsikdaj nerazsodna in tudi krivična, absurdna: v vsakem primeru je posledica frustracije, obupa, negotovosti. Razlog za to je torej iskati v avtoritarnosti in paternalizmu odraslih, v pomanjkanju svobode in torej pripravnic za moralno odgovornost.

In vendar je bilo takoj po drugi svetovni vojni mogoče s polnimi pljuči zadihati drugače: v romanu je nekaj namigov na tisto mogoče neponovljivo »nastajajočo situacijo«, ki se je različne osebe spominjajo. Izbrali smo samo en navedek: »... v tistih majskih dneh po vojni, ko je val sproščenosti nosil ljudi, da so drug drugemu poklanjali duše kot sveto hostijo« (kako odmeva tudi tu Kocbekova beseda!). Takrat »so vsi dišali po hosti. Bili so kakor ljubi bog pred nastankom sveta: praznih rok in s stvariteljsko voljo in delali so čudeže, kakor ljubi bog« (tudi na tem mestu se nam zdi, kot da beremo Kocbeka). Takrat, a samo za kratek čas, na žalost, »papir in demagogija nista zameglila pogleda« ljudem. Gotovo nista zastrla pogleda npr. Juriču, ki ga je Kovačeva skupina »likvidirala« prav zaradi te njegove vrline, zaradi spoštovanja in dobrega imena, ki ju je užival pri ljudeh tudi zaradi svoje strokovnosti. Koliko energij in koliko možnosti je bilo tako žrtvovanih in uničenih?

Celo v razmerju med Petrom in Kovačem zaznamo neko evolucijo po vseh tistih letih, ki so jih označevali nasilje, samovolja, segregacija. Destalinizacije so se lotili s tipičnimi stalinističnimi sredstvi, »precej posplošeno, ne

da bi jim globlje utemeljili, razložili ali osvetlili nadrobnosti«. Bežen in površen nagovor bi moral spremeniti prepričanje ljudi, ki so se nepričakovano znašli »na ruševinah svoje preteklosti«. Niso dopustili niti sence diskusije, nobene razprave, ki bi mogla pomagati k razumevanju globokih razlogov in pravih korenin tistega, kar se je dogajalo v notranjosti države, a tudi na mednarodni ravni. Občutki teh ljudi, ki so bili vsi bivši borci, so jim zakrili razum; vse je obvladovala mučna in žgoča misel na tiste, ki so »padli . . ., junaško, s svetlo podobo tega, kar so nocoj posvinjali.« Nihče ni pomislil, da mora polagati račune pred tem tako človeškim in popolnoma razumljivim duševnim stanjem. Peter se upira svojemu obtoževalcu ne v imenu trmaste vere v stalinizem, ampak samo v obrambo svojega človeškega dostojanstva; nasprotuje zahtevi, da bi se premislil, kot bi šlo za spremembo programa v računalniku, je proti temu, da mu naenkrat zbrisejo preteklost, da mu nasilno porežejo korenine. Njim pa ni šlo za prst in zavesten razvoj logičnega procesa, zahtevali so samo ubogljivost. Zato se Peter in Kovač spopadata za življenje ali smrt, to pa je pravzaprav osebna zadeva, problem prestiža in se pravzaprav niti ne tiče stalinizma. Peter prenese vse preizkušnje in ne podpiše priznanja. Zato mora preživeti osem let deportacije na Golem otoku, pravzaprav štirikrat po dve leti, saj so ga po formalni izpustitvi, potem ko se je izkrcal, vsakič s kruto in hinavsko proceduro spet prepeljali nazaj. Tista dolga noč, temna kot neskončni predor morečih sanj, se konča z jutrom, ko se pojasi Minkin primer: to naključje potrjuje tesno povezanost med »detektivskim« primerom in med temo, ki jo navdihuje človekova svoboda: končno se je dovršila Petrova preobrazba iz »gosenice« v svobodnega »metulja«, saj je njegova osvoboditev sledila intimnemu duševnemu razvoju. Ko Peter sklene, da bo šel v mesto z bratom, se zanj ponovi ločitev pubertetnika od lastnega izvora, v trenutku, ko izjavi: »Enkrat moram tudi jaz iz tega gnezda.«

Potrebno bi bilo tu omeniti številne tako imenovane obrobne figure, ki se gibljejo in živijo ob protagonistih ali se jih ti spominjajo: možje in žene, bežne podobe, nakazane v nekaj vrsticah ali orisane na nekaj straneh, ki pa jih ni mogoče zlahka pozabiti zaradi pretanjeno natančnih opisov ali komaj nakazane z gotovostjo in globoko psihološko intuicijo, vedno pa vključene v pripovedno tkivo z natančno funkcionalno vlogo. Spomnimo se samo Petrovih tovarišev iz ujetništva in deportacije, vsakega s svojo tragično zgodbo, kljub nedolžnosti kot pogublenci v Dantejevem peklju. Še se tresemo od ihte zaradi natančnega opisa tistega pekla: zaslišanje, mučenje, bivanje na otoku, kjer morajo ujetniki vlačiti kamenje od kamnoloma gor do vrha griča in ga potem vleči dol: to je kruto in nesmiselno Sizifovo delo. »Huje kot kamen na gzočih plečih je bila zavest popolne nekoristnosti tega početja: delo, razvrednoteno slehernega smisla, jih je bolj kot telesno ubijalo duševno.«

Omenili smo že nekatere ženske like: vendar jih je v romanu mnogo, priletnih mater, mladih prijateljic in žena. V njih se kaže izrazita simbolika, saj so po eni strani metafore družbe, ki rojeva posameznike, po drugi strani pa preizkusni kamen za vedenje moških, otrok te družbe, do človeške realnosti, do življenja. Ženska je torej počelo življenja in obenem izraža vedenje o tem, kako je treba živeti.

Dobro se zavedamo nezadostnosti te kratke ocene, ki si drzne začrtati vsaj okvirno strukturalno analizo dela. Tudi in predvsem, ker se zavedamo, da je pravo bistvo romana ne-literarno. Primer jugoslovanskega leta 1948 je

tu sicer mojstrsko prikazan v dramatičnem pretepu obeh protagonistov-antagonistov, vendar ga prerašča 'nevidno' jedro teh strani, to je splošna kriza našega stoletja, ožganega od zla: kriza sistemov, ki so različno skušali udejanjiti v človeški stvarnosti velikodušno socialistično idejo. Poraz je skeleč, bilo bi pa seveda površno in neumno, če bi se tega veselili, se »vlekli ven« in skušali nizkotno in malenkostno vreči težo odgovornosti za tolikšne in tolikere tragedije na ramena te ali one države, tega ali onega poizkusa ali ideološke variante. Saj je vendar šlo za poraz človeka.

Prva svetovna vojna je bila prvi dokaz strahotnih možnosti (samo)uničenja ne samo vojská, ampak tudi tehnologij. Velike mase ljudi, od katerih jih je mnogo umrlo na fronti, so bile prestrašene in pretresene od tega, kar so videli in pretrpele, mogoče tudi od tega, kar so nejasno zaslutile za prihodnost. Ne smemo pozabiti na frustracijo zaradi bednega propada druge internacionale, ki se je razšla leta 1914, ne da bi bila znala – ali bi vsaj skušala – preprečiti nesmiselno bratsko morijo (ki jo je papež Benedikt XV. sredi leta 1917 imenoval »nepotrebno klanje«). Zato je razumljivo prevladujoče duševno stanje po letu 1918, potreba po utopiji, krčevito pričakovanje očiščevalne kopeli, skoraj mesijansko pričakovanje bližnjega prihoda Novega Človeka... Vsa Kosovelova poezija priča o tem. In kakšen je bil odgovor na vse to? Fašizem. Pravzaprav: fašizmi, ki so se razbohotili povsod po Evropi, bolj ali manj zakamuflirani. In še izdajstva, oportunisti, sokrivde in nasilje, teror... Zlo se ni nikoli v zgodovini pokazalo tako mogočno – k temu so pripomogla tudi nova občila, ki so poročanje spremenila v propagando – nikoli prej ni bilo zlo tako grozeče, zmagoslavno in gotovo glede bližnje končne zmage: Novi red ni bil samo v načrtu, bil je že na pohodu.

Kaj je bilo mogoče postaviti proti tej silni premoči, če ne jekleno moč, ki je bila prav tako mogočna? Ta grozni in perverzni mit – to je nova presenetljiva izkušnja – si je pridobil aktivno priznanje ali vsaj dobrohotno in ne sovražno pričakovanje pri prostranih obubožanih masah, razočaranih zaradi splošne ekonomske krize. Kaj postaviti proti tistemu mitu, če ne drugačen mit, drugačne karizmatične in prestižne simbole? Rdečo zastavo torej proti črnim praporom, srp in kladivo proti butari in svastiki. Pa še kri vedno številnejših mučencev, v ječah in na moriščih Evrope Novega reda. Vsa Evropa je bila velikanska ječa za vse tiste, ki so hrepeneli po svobodi, po pravičnosti, po katerem koli človeškem idealu. Tam daleč, na kremeljskih stolpih, na mitičnem Rdečem trgu, jih je s pomirjevalnim smehljajem na ustnicah gledal človek jeklenega imena: tam so skušali izvesti drzen eksperiment, kakršnega ni še nihče tvegala. Tam so gradili in so vztrajali za vse človeštvo. Odrešitev bi morala priti enkrat za vselej, bila bi dokončna... Tisto ime je postalo simbol, a bilo je tudi neverjetno učinkovito orožje. Predstavljalo je zadnje upanje. Kaj drugega je bilo v tistem breznu, ki mu pravimo Evropa? In dejansko so s tistim imenom na ustnicah ljudje hodili pogumno v ječo, na mučenje, v smrt. Z enim samim imenom.

Vsi tisti Petri, ki so jim po vojni – po *taki* totalni vojni ideji, prej kot ljudi in narodov – čez noč povedali strahotno resnico, ki se je skrivala za tistim imenom, ki je bilo končno razgaljeno, kako naj bi mogli verjeti? Kako naj bi si mogli predstavljati, da lahko človek hrani v sebi tako globoka brezna nizkotnosti, podlosti in cinizma? Kaj je torej ostajalo? V kaj, v koga je bilo še mogoče verjeti? Kje najti Arhimedovo točko, kam pritisniti vzvod za dvig sveta? Sovražnik – to je bila prava in pretresljiva revolucionarna

izkušnja – je bil v samem človeku, ni bil nekaj zunanjega. To je bila novost, prvič v zgodovini eksperimentalno dokazana v tem našem stoletju. Dvesto let se je človek bojeval proti zunanjim sovražnikom: kraljem, plemstvu, duhovništvu, buržoaziji, državam, končno celo proti proletarcem... Sovražnik pa je ostajal: kje? Kje ga iskati, odkod ga iztrgati, če ne prav v človekovi notranjosti? In vendar: kako je mogoče sprejeti čez noč tako vznemirljivo resnico? Prava tragedija je pravzaprav v tem, da sta vsaj v nekem smislu, paradoksalno, imela prav tako Peter, žrtev, kot Kovač, ki ga je poslala oblast, v tistem trenutku nepričakovano z vodo v grlu, zaradi česar je ravnala brez rokavic in brez pomislov, ter uporabljala iste metode in sredstva, ki so jih od pamtiveka uporabljale svete inkvizicije za ‚zveličanje‘ človeka. Dvanajsto poglavje je v glavnem posvečeno nekakemu Kovačevemu razmišljanju o svojem delovanju, in opravičuje se z razlogi, ki jih uporabljajo vsi Kovači na tem svetu, od pamtiveka. Mar ni mogoče opravičiti njegovega delovanja s plemenitim razlogom »družbenega razvoja doma in po svetu?« »Mar ni bil obrat leta« 48 »mina v trdnjavi blokavske politike?« Celó »carski rez v salo brkonjeve birokracije. Avantura za svet?« In »pravno«: mar ni znano, da za obrambo družbenih interesov velja pravilo »qui bene amat, bene castigat?« Poleg tega, z biološkega stališča »narava skrbi za obstanek vrste ne za posameznika.« Končno tudi »moralno«: ni mogoče znano, da »preden boš z evangelijem spreobrnil hudiča, se boš sam pohudičil?« Konec koncev »bili smo prisiljeni na zlo, da smo preprečili večje zlo... Zmaga nad zlom ne pelje skozi nebesa, temveč skozi pekel.« Nadaljuje s samoobrambo: »Jaz sem edini, ki imam nekaj tisoč let svetovne zgodovine... v kosmati vesti,« in naniza seznam nasilnih in podlih dejanj, od prazgodovine do bombe na Hirošimo. Torej v tistem tragičnem 1948 letu ni bilo časa, treba je bilo braniti revolucijo. Ni bilo in ni moglo biti prostora za dvom. Nobenega obzira do nikogar, nobene freudovske psihologije: »Vsak je sumljiv. Vsak, ki bi lahko bil kriv, je kriv. Ne izbiramo sredstev. Kar je učinkovito, je dovoljeno.« Perverzni mehanizem se je začel gibati kot stroj, ki ga žene njegova slepa logika. Posameznik se je znašel osamljen, na obrobju, brez solidarnosti soborcev, zgodilo se mu je, da »blagruješ tiste, ki so padli pred sovražnikovimi okopi, zakaj zgubili so samo življenje, ti pa si zgubil tisto, za kar si bil pripravljen stokrat umreti.«

Prvi škandal obstaja v dejstvu, da je Kovačeva samoobramba osnovana na binarni logiki aut-aut, in dokler ne bo konca taki logiki, se bo treba bati, da v imenu »svetih ciljev« zrastejo novi Kovači, prepričani o svoji dolžnosti, prepričani o lastni nujnosti. To se zdi pravo prekletstvo, zapisano v genetske programe našega DNA, v usodno ‚vijačnico‘, ki je v nas samih... Zapisano v vso našo logiko in strnjeno v tisti ‚bit‘ 0-1, ki smo ga prenesli v kompjuter. Mogoče pa je vir zla v stavku, ki določa: tertium non datur. V tem primeru se neizogibno sproži neustavljiv mehanizem, kot usedlina kemične raztopine, ki je dosegla nasičenost, ali pride do stanja, predvidevane v Thomovi teoriji katastrof. Naenkrat se pojavi razpotje brez alternativ: po kateri poti kreniti? Izginejo dialog, strpnost, hermenevtika, dialektika... Ne občutimo več, da »vsaka trditev ima v sebi ugovor.« Spirala se ovije okrog same sebe: s kom držiš? Kdor podvomi, drži z drugo stranjo, s ‚sovražnikom‘ skupine. Dokazi za to? Saj ni niti potrebno preveč odkrito lagati: Kovač se ne laže, Petrove besede presoja ‚objektivno‘, skrbno jih izolira iz konteksta, iz čustvenih okoliščin, iz duševnih stanj, skratka, jih desemantizira. Pa ima trden, neovrgljiv ‚dokaz‘, ki je hkrati resničen in

lažen. Vrtnec potegne vase in zmečka rablje in nedolžne, uniči v obojih njihovo človečnost, napravi iz njih zrcalne žrtve tovrstne logike.

Kako osmisliti vse to? Prav mi, ki smo prišli iz teme tiste nevidne ječe, v kateri smo preživeli »najlepša leta našega življenja,« zaznamovani za vedno; mi, ki smo se podili preplašeni v tisti temi še otroci, potem pubertetniki in mladostniki; mi, ki smo se s temo hranili. Zaradi one teme so še dandanes v Evropi ranjena telesa in duše, ki skrivajo še žive rane, iznakaženosti in vidne pohabe, ki so jih povzročile grozljive škarje s svojim ‚ja-ne‘. In perfidna hegeljanska zvičajnost zgodovine se lahko sarkastično hahlja: tudi njemu smo namreč dolžniki, njegovemu sramotnemu imenu, če smo zdaj tu in ga lahko prosto preklinjamo . . . Kako osmisliti vse to?

Prava Osvoboditev bo nastopila takrat, ko bomo primitivno logiko z njenim aut-aut nadomestili z resnično revolucionarno logiko et-et. Zgodovina nas je ad abundantiam naučila, da ni dovolj, če posamič odsekamo Hidri glavo, pa naj jo predstavljajo Hitler, Stalin ali kdo drug. Ne bomo mogli živeti v miru, dokler ne bo Hidra iztrgana iz globin človeka, in to mora storiti človek sam.

Mogoče bo pa tisti trenutek Človek postal Bog . . .

Medtem pa naj bo vsak na svojem mestu – kot Hofman. Naj vsakdo ve, na kateri strani mora stati.

Gino Brazzoduro
Pisa, november 1987

Prevod: Diomira Fabjan Bajc